

**POMIĘDZY KONFRONTACJĄ A POPRAWNOŚCIĄ
W RELACJACH POLSKO-CZESCHOSŁOWACKICH
„USYCHAJĄCA“ PRZYJAŹŃ CZESCHOSŁOWACKO-UKRAIŃSKA:
LATA 1921–1931 I.**

MICHAŁ JARNECKI

Bolshevik victory in the Civil war in Russia and confirmation of the Eastern Polish borders by the Entente Powers resulted in the flood of émigrés from the former Russian Empire and Galicia. The “Russian Action” („Ruská akce“) became the key to the solution of the social problem of émigrés. In Czechoslovakia there existed a lot of Russian and Ukrainian scientific and cultural institutions. The government of Czechoslovakia closed the camps for Ukrainian soldiers, which reduced tension with Poland. It was successfully completed during the negotiations with Poland on the subject of political treaty. Despite the fact that the treaty was not ratified, the atmosphere in relations was better. The proof of an constructive approach towards the Ukrainian issue was the fact, that Czechoslovakia in the secret appendix agreed with the Polish authority over Eastern Galicia.

Key words: Poland; Czechoslovakia; 1921–1931.

Początek „ruskiej akcji“ i jej ukraiński wymiar. ČSR wobec ukraińskiej emigracji

Z problemem ukraińskich wychodźców młoda Republika zetknęła się właściwie od swoich narodzin jesienią 1918 r. Na jej teren napływali z włoskich obozów etapowo zwalniani jeńcy z wielonarodowej armii nieistniejącego już imperium Habsburgów oraz uciekinierzy z ogarniętej wojną Wschodniej Galicji. Specyficzny trzon wygnańców stanowili więc początkowo internowani wojskowi, traktowani dosyć łagodnie przez czechosłowackich gospodarzy. Kwestia ta została już przedstawiona w poprzednim rozdziale.¹ Problem narastał wraz z napływem kolejnych fal wychodźców z obu ukraińskich państw, którym nie udało się próba wybicia na niepodległość. W pierwszej wojskowi stanowili najliczniejszą grupę. Rekrutowali się z różnych sfer społecznych, w tym najwięcej ze środowiska chłopskiego. Do oficerów czy podoficerów często dołączali członkowie rodzin. Wreszcie na początku lat dwudziestych napłynęło sporo inteligentów lub kandydatów na nich: urzędników, nauczycieli, naukowców oraz rzeczywistych czy potencjalnych studentów z Galicji czy Naddnieprza. Istotne znaczenie miała tutaj przeprowadzka tzw. Ukraińskiego Wolnego Uniwersytetu z Wiednia do Pragi jesienią 1921 r. Problem uciekinierów ze Wschodu ogarniętego politycznymi konwulsjami i dramataми posiadał o wiele szerszy niż tylko ukraiński wymiar. W tych burzliwych latach wojny domowej w Rosji i nieudanych prób zbudowania w Galicji czy nad Dnieprem państwowości, uchodźcy ukraińscy stanowili po Rosjanach drugą grupę pod względem liczebności, choć są też opinie, że

¹ Por. Sborník prací PdF MU, řada společenských věd, 26/2012/2. Wojskowi wywodzący się z armii halickiej (tzw. UHA) walczącej z Polską, cieszyli się specjalnymi względami. Byli skoszarowani utrzymując gotowość bojową, prowadzili szkolenia i otrzymywali zapomogi finansowe.

było odwrotnie. I w tym przypadku istnieją poważne rozbieżności, nie pozwalające na dokładne ustalenie liczby emigrantów. Dostępne źródła czy opracowania, podające często sprzeczne dane, pozwalają stwierdzić, że zjawisko ukraińskiej emigracji sięgało w najskromniejszych wyliczeniach 10 000 osób, na około 25 000 – 30 000 wychodźców ze Wschodu, również przy założeniu najostrożniejszych wyliczeń. Nie brak danych zdecydowanie podwyższających te cyfry do 25 000 a nawet zgola fantastyczne, sugerujące 50 000 uchodźców ukraińskich.² Liczby te ulegały zmianom. Teren Republiki opuszczali jedni, czy jako repatrianci wracając do domu lub tylko zmieniając kraj osiedlenia, przybywali drudzy. Dane z połowy lat dwudziestych podawały przykładowo liczbę około 6000 ukraińskich wychodźców, z czego 1/3 miała wywodzić się z Galicji.³ Po podpisaniu traktatu ryskiego i stopniowej likwidacji obozów z internowanymi żołnierzami Petlury i przenosin znajdującego się w Tarnowie Ukraińskiego Centrum Państwowego, którego personel uległ wcześniej redukcji, część opuszczających Polskę emigrantów kierowała się na Wełtawę.

Już w obozach jenieckich, szczególnie w Jablonnem a potem Josefovie pomoc wykraczała poza zwykłe ramy zapewnienia minimum egzystencji czy utrzymania gotowości bojowej internowanych żołnierzy. Już ten ostatni fakt był dla postronnych obserwatorów dosyć zdumiewający. Ostatecznie skoszarowani tam i formalnie internowani, nie tylko, otrzymywali żołd, ale i odbywali normalne ćwiczenia wojskowe (Jablonné). Trudno nazwać taką sytuację rygiorem, co dostrzegali wizytujący okolice Liberca petlurowski minister, Dymytro Doroszenko.⁴ Nie może więc dziwić, że polski Oddział II interesował się sytuacją w obozach ukraińskich i kierował do nich swoich wywiadowców.⁵ Obozy stanowiły przecież wylęgarnię wrogiej i agresywnej propagandy i aktywności wobec RP.

W obozach odbywały się też kursy dokształcające i kwitło życie kulturalne, życzliwie wspomagane przez czechosłowacką administrację. Okazały się niezwykle użyteczne i niezbędne z dosyć podstawowego powodu – około 25 % przebywających w nich żołnierzy było analfabetami. Prowadzone zostały tam też specjalistyczne kursy: z literatury czeskiej (27. 12. 1919) i rolniczy (2. 2. 1920 – 3. 4. 1920). Pierwszy ukończyło 435 a drugi 92 słuchaczy. Najważniejszą rolę spełniły jednak gimnazjalne kursy maturalne, których świadectwa były honorowane w czechosłowackich szkołach. Dowodem, że gospodarze podeszli do nich poważnie, był fakt oddelegowania przez Ministerstwo Oświaty na egzaminy specjalnych wysłanników: prof. Lakomego w Jablonném i dr. Winklera w Josefovie. W Jablonném został też

² SLÁDEK, Z.: *Russkaja i ukrajinskaja emigracija v Čechoslovakii*. In: *Sovetskoje slawjanoveděnie* 6, 1991, č. 6, s. 24–36; SLÁDEK, Z. – BĚLOŠEVSKÁ, L. (ed.): *Dokumenty k dějinám ruské a ukrajinské emigrace v Československé republice (1918–1939)*. Praha 1998, s. 19–20; Centralnyj Deržavnyj Archiv Vyšých Orhaniv Vłady ta Upravlinnja Ukrainy (dalej CDAVOVU), f. 3520, op. 1, spr. 1, ark. 12, raport M. Sławińskiego, przedstawiciela URL w Pradze z połowy 1922 r.. Liczbę 50 000 ukraińskich emigrantów podaje z kolei OLSZAŃSKI, T.: *Historia Ukrainy XX wieku*. Warszawa 1992, s. 159; Archiv Poslanecké sněmovny (dalej APS), f. Národní shromáždění (dalej NS), T. (9) 2201–2425, Tisk 2204, Odpowiedź ministra spraw wewnętrznych Antonína Švehly na interpelację poselską, 3. 1. 1920. Według niego Ukraińców w końcu 1919 miało być około 6000. Wydaje się, że celowo zaniżał, aby uspokoić opinię publiczną. KOŁAKOWSKI, P.: *Między Warszawą a Pragą. Polsko-czechosłowackie stosunki wojskowo-polityczne 1918–1939*. Warszawa 2007, s. 242, pisze powołując się na ustalenia polskiego wywiadu, iż latem 1921 r. liczebność brygad ukraińskich w Czechosłowacji szacowana była na 8000–10000 żołnierzy

³ TEJCHMANOVÁ, S.: *Politická činnost ruské a ukrajinské emigrace v Československu v letech 1920–1939*. In: Veber, V. (ed.): *Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918–1945*. Praha 1993, s. 11.

⁴ DOROŠENKO, D.: *Moji spominy pro nedavne mynule. 1914–1918*. Cz. IV. Lviv 1924, s. 54. Potwierdza to relacja M. Huczka, repatrianta, złożona polskim władzom wojskowym 11. 7. 1923 w Archiwum Akt Nowych (dalej AAN), f. Wicekonsulat Koszyce, t. 63, k. 210.

⁵ Centralne Archiwum Wojskowe (dalej CAW), f. Oddział II Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego (dalej O. II NDWP), sygn. I.301.8.358, pismo ekspozytury O. II w Krakowie do O. II NDWP w Warszawie z 6. 6. 1921 r.

przeprowadzony akademicko-handlowy kurs przedmaturalny (2. 11. 1920 – 30. 6. 1921), który ukończyło 39 absolwentów, oraz pocztowo-telegraficzny (16. 6. 1920 – 20. 12. 1920), z 43 słuchaczami.⁶ Po kilku latach zaistniała potrzeba zorganizowania raz jeszcze kursów maturalnych, tym razem w Jozefovie, gdzie znajdowało się największe skupisko b. wojskowych. Odbyły się latem 1924 r. i zakończyły grudniowym egzaminem również z udziałem prof. Lakomego. Zachowała się nawet informacja o jego koszcie – miał się zamknąć kwotą 34 000 koron. Z pomocą pośpieszył resort spraw zagranicznych w ramach już trwającej „ruskiej akcji“. Dwa lata wcześniej zorganizowany tam też został specjalny dodatkowy kurs dla analfabetów.⁷ Kursy dokształcające nie wyczerpywały życia kulturalnego obozów. Istniały tam orkiestry, chóry, biblioteki, amatorski teatr, prasa. Istniał nawet oddział ochotniczej straży pożarnej. Z okazji narodowych rocznic i świąt religijnych odbywały się uroczystości, mając na celu podniesienie świadomości przebywających tam żołnierzy. Na czoło wybijały się coroczne tzw. Dni Szewczenkowskie. Czechosłowacka administracja wspierała finansowo te inicjatywy.⁸

Latem 1920 r. (a może nawet w lutym) powstały tzw. oddziały robocze (dělnické oddíly), używane do prac interwencyjnych (budowa i remont budynków publicznych, dróg, mostów, tuneli, kolei), wymagających dużych nakładów taniej pracy fizycznej, wspomagających tym samym proces budowy Republiki. W celu zdobycia dodatkowych środków utrzymania większość żołnierzy przeszła przez te formacje.⁹ Liczba ich szybko ulegała zwiększeniu. U schyłku 1921 r. było ich już 70 w różnych zakątkach Republiki, także w tych najbliższych Polsce punktach (Użhorod, Berehowo, Ostrawa, Koszyce). Początkowo oficerowie otrzymywali 50 a strzelcy 5 koron dziennie, ale suma ta została pomniejszona w czerwcu do 15 dla oficerów, 4 dla podoficerów i 2,5 koron dla pozostałych, a nie był to wcale koniec redukcji płac ukraińskich weteranów.¹⁰ Obiektywnie rzecz biorąc, funkcjonowanie oddziałów roboczych zmniejszało również koszty prowadzenia obozów. Oddziały robocze przetrwały do połowy lat dwudziestych i one także zainteresowały polski wywiad śledzący poczynania ukraińskiej emigracji. Polskie służby miały nawet niezłe rozeznanie w ich stanie i dostarczały centrali dokładne dane liczbowe.¹¹ Przez obozy internowanych i oddziały robocze, przewinąć się miało 7449 osób, w tym 1018 oficerów, 6228 żołnierzy i podoficerów, 163 kobiety i 40 dzieci.¹²

Sytuacja internowanych, ich rodzin i kolejnych fal emigrantów budziła irytację nie tylko polskich czynników, ale i lokalnej czeskiej społeczności. Ich położenie w trudnych w sumie czasach odbierano jako niezasłużone przywileje. Wielu cywilów ukraińskich rozlokowano też w miastach, gdzie niejeden Czech miał lokalowe i pracownicze problemy. Niechęć mogła budzić też rola łamistrajków, do której administracja czechosłowacka używała internowanych. Problemy ze znalezieniem pracy i mieszkań na tle niezłej sytuacji żołnierzy ukraińskich u niejednego budziły frustrację, co nawet legło u podstaw interpelacji poselskich. Władze ČSR

⁶ MUŠINKA, A.: *První kroky ukrajinské emigrace v meziválečném Československu*. In: Veber, V. (ed.): *Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918–1945*. Praha 1993, s. 33–34.

⁷ Archiv Ministerstva zahraničních věcí (dalej AMZV), f. II Sekce, k. 343, wiązka 1, korespondencja pomiędzy UHK, czyli Ukraińskim Komitetem Społecznym a MZV oraz raporty z Josefova do MZV i MŠANO, pomiędzy majem a grudniem 1924 r.; Národní archiv (dalej NA), f. Ukrajinské muzeum, k. 8, maj–lipiec 1922 r.

⁸ PAVLENKO, M.: *Politika Československa k internovaným ukrajinským vojakom v rokoch 1919–1923*. Historický časopis 47, 1999, s. 58, 64.

⁹ Tamże. Z tym, że AMZV, f. II Sekce, sygn. 343, sv. 2.

¹⁰ PAVLENKO, M.: *Politika Československa k internovaným ukrajinským vojakom v rokoch 1919–1923*. Historický časopis 47, 1999, s. 64.

¹¹ CAW, f. Oddział II Sztabu Głównego Wojska Polskiego (dalej O. II SG), sygn. I.303.4-6908, raporty Ekspozytury V do centrali O. II SG z 3 i 4. 11. 1922, dotyczyły „sotni roboczych“ ze Słowacji i Rusi.

¹² Vojenský historický archiv (dalej VHA), f. Hlavní štáb (dalej HŠ), Zpravodajské oddělení (ZO), č. inw. 10 619, s. 7.

postanowiły w drugiej połowie 1920 r. przenieść internowanych z Liberca i nieodległego Jablonnego (dzisiaj Jablonné v Podještědí) w bardziej ustronne miejsce, „z dala od ludzkich oczu“, które nie budziłoby emocji. Takim punktem wydawał się Josefów k. Jaroměřa, zespół koszar i fortów jeszcze z XVIII w., przekształcony na obóz rosyjskich jeńców podczas niedawno zakończonej wojny. Zyskał oficjalną nazwę Ukraińskiego Obozu Wojskowego, a dotychczasowe w Jablonnem i Liberca, gdzie pozostały niewielkie grupy weteranów, miały być miejscami kwaterunku wspomnianych oddziałów roboczych.¹³

Sam fakt skoszarowania ukraińskich wojskowych interesująco zinterpretował list z MSW (MV) do Prezydium Rady Ministrów z maja 1921 r. Podlegać mieli konwencji haskiej z 1907 r., ale pomimo internowania pozostawali wolnymi ludźmi, niezależnie od obowiązującej w obozach dyscypliny. W interesie jednak goszczącego państwa lepiej byłoby ich zgromadzić w konkretnym miejscu lub kilku punktach. Odpowiadałoby to względem bezpieczeństwa. Nie ulegną w ten sposób propagandzie rewolucyjnej, jak też nie staną się zagrożeniem dla miejscowych (w tym również na rynku pracy), szczególnie, gdy zostaną poddani rygorom dyscypliny wojskowej. Utrudni to również próby „kuszenia“ wychodźców przez polski rząd, aby sprowadzić ich na powrót do Galicji.¹⁴

Rozstrzygnięcie losów wojny domowej oraz jak się wydawało ostateczne załamanie ukraińskich koncepcji niepodległościowych, nakazało władzom ČSR odejść od działań doraźnych. Droga powrotu dla wielu z uciekinierów-emigrantów z obszarów b. imperium rosyjskiego i Galicji Wschodniej wydawała się zamknięta na czas nieokreślony. Należało więc przystąpić do działań systemowych. W ten sposób w 1921 r. zrodziła się potrzeba zintegrowanych działań międzyresortowych i efektem stała się wdrożona wówczas tzw. Ruská pomocná akce, czyli Rosyjska Akcja Pomocy. Już sama nazwa zawierała w sobie dwuznaczność, wypychając wszystkich emigrantów ze Wschodu do „jednego worka“. Niezależnie od może i zrozumiałej tendencji do upraszczania procedur, sprowadzenia odmiennych sytuacji do wspólnego mianownika i nadania jednolitego charakteru całości działań podjętych na rzecz wychodźców, owa generalizacja zamazywała oczywiste różnice między nimi. Wskazywała pośrednio priorytety w czechosłowackiej polityce zagranicznej skierowanej na Wschód. Było tam chyba miejsce nie tylko dla samej Rosji. Akcja pomocowa polegała na wspólnych przedsięwzięciach 3 resortów: Spraw Zagranicznych (Ministerstvo zahraničních věcí – MZV), Oświaty (Ministerstvo školství a národní osvěty – MŠANO) i Rolnictwa (Ministerstvo zemědělství – MZ) pod koordynacją pierwszego, finansowanych z budżetu tych ministerstw i podległych im jednostek. Stosunkowo duże środki zostały skierowane na edukację i aktywność naukową. Nie mogło zabraknąć oczywiście funduszy na zapewnienie minimum egzystencji emigrantów, pomoc socjalną, opiekę zdrowotną i zatrudnienie. W toku postępowania władz ČSR wobec ukraińskiej i rosyjskiej emigracji zarysowywała się w nim widoczna strategiczna tendencja, która i po latach budzi szacunek postronnych obserwatorów. Nie wykluczała ona doraźnych celów, drażniących przykładowo Polskę,

¹³ VHA, f. Presidium MNO, k. 588, informacja z MNO do oddziału prasowego z 5. 9. 1921 o przeniesieniu ukraińskiej brygady do Josefova z Jablonného; k. 250, której zawartością są odnotowane przypadki z roku 1920 używania członków oddziałów roboczych do niechlubnej roli łamistrąjków w rejonie Kladna i kilku majątkach państwowych. PAVLENKO, M.: *Politika Československa k internovaným ukrajinským vojakom v rokoch 1919–1923*. Historický časopis 47, 1999, s. 62; APS, f. NS, T. (7) 1701–1950, Tisk 1848, Interpelacja posłanki F. Zeminovej i posłów R. Lauba, V. Drobného i J. Hribzyla z 18. 11. 1919 r., w której znalazły się dosyć agresywnie adresowane pretensje do rządu i samych uchodźców, dowodzące kontrowersyjności sprawy emigrantów: „Kiedy galicyjscy uchodźcy zostaną zmuszeni do powrotu do domu? [...] Wojna skończyła się przed rokiem, w Galicji panuje teraz względny spokój, a my sami powinniśmy się troszczyć o siebie, zwłaszcza że ludzie też cierpią niedostatek i lichwę [...]. Wielu Galicjan [...] zamieszkuje w obwodzie wielkiej Pragi, pomimo że mogą wracać, a nasi obywatele i legionści, którzy ocalili z piekła wojny, nie mają mieszkań!“

¹⁴ Archiv Kanceláře prezidenta republiky (dalej AKPR), sygn. D 7290/25, č. 11622, pismo MV do PMR, 3. 5. 1921.

a także w pewien sposób Rosję Radziecką, a od 1922 r. ZSRR, ale przebiegała się wyraźnie. Celem stała się chyba mniej podatna na polityczne zawirowania, działalność o pozytywistycznym charakterze. Chodziło nie tylko o zachowanie cennej ludzkiej substancji, ale też przygotowanie i wykształcenie przyszłych kadr, które kiedyś w zmienionej geopolitycznej rzeczywistości mogłyby się przydać narodom i ich państwom. Minister Beneš miał nawet oświadczyć u schyłku lat dwudziestych: „Rosyjska i ukraińska emigracja nie będzie odgrywała roli politycznej, jednak jej przeznaczenie i rola jest zupełnie inne: kulturalne i ma przygotować kadry.”¹⁵

„Ruska akcja“ ostatecznie wystartowała po trwających kilka miesięcy uzgodnieniach w lipcu 1921 r. Niemalą rolę w jej zainicjowaniu odegrał sam prezydent Masaryk, którego autorytetu nie sposób było kwestionować. W tym czasie rząd republiki znalazł już partnerów, którzy mogliby pomóc w rozdysponowaniu niemałych wcale środków: rosyjski Zemgor (Związek Ziemstw) i Ukraiński Komitet Społeczny (Ukrajinskij hromadskij komitet – UHK). Oba powstały również w 1921 r., nie bez inspiracji gospodarzy. Emigrantów podzielono na kilka kategorii: dzieci i chorzy wraz z inwalidami oraz zdolni do pracy i zarobku. Oprócz pomocy materialnej w postaci zapomóg i świadczeń zdrowotnych na podstawowym poziomie, były z jej środków organizowane kursy, szkolenia, działalność wydawnicza, pokrywane koszty wykształcenia na poziomie średnim i wyższym, stypendiów studenckich oraz naukowych. Akcja ta pozwalała także znaleźć środki na zatrudnienie jak największej liczby emigrantów. Najszybciej nastąpiło to już w obozach internowania w postaci oddziałów roboczych. Już w pierwszym roku Ukraińcy mieli otrzymać około 10 mln. koron, a w następnym prawie 3 mln. miesięcznie, w 1924 r. osiągając kwotę 50 mln.¹⁶ Warto zapoznać się z wysokością środków liczonych w koronach, którymi dysponowała akcja podczas swoich 17 lat działalności (1921–1937), zdając sobie przy tym sprawę, że nie jest to suma kompletna, ponieważ nie obejmowała środków o charakterze doraźnym, wypłacanych przez prezydencką kancelarię. Inna rzecz, że akurat te kwoty były zdecydowanie mniejsze. Odnotowane sumy przeznaczone na „ruską akcję“ (Rosjanie i Ukraińcy) obrazuje tabela:¹⁷

Lata	MZV	MŠANO	MZ
1921	10 367 479		
1922	49 704 491		
1923	65 871 212		
1924	99 775 427		
1925	72 934 702		
1926	71 010 894		
1927	52 137 154		
1928	26 315 634	7 982 052	4 000 000
1929	18 068 104	8 022 903	4 000 000
1930	14 615 716	7 293 312	3 600 000
1931	7 215 515	6 536 205	1 999 000

¹⁵ OSADCZUK, B.: *Prague: secret capital of the life of Ukrainians between the two World Wars*. In: Russkaja, ukraińska i belorusskaja emigracija v Čechoslovakii meždú dvumja mirovymi vojnami. Praga 1995, s. 43–45; ŠAPOVAL, M.: BĚLOŠEVSKÁ, L. (ed.): *Duchovní proudy ruské a ukrajinské emigrace v Československé republice 1919–1939*. Praha 1999, s. 16 (wypowiedź Beneša).

¹⁶ PAVLENKO, M.: *Politika Československa k internovaným ukrajinským vojakom v rokoch 1919–1923*. Historický časopis 47, 1999, s. 63;

¹⁷ AMZV, f. Sekce II/2, k. 256a; SLÁDEK, Z.: *Russkaja emigracija v Čechoslovakii: razvitije „russkoj akcii“*. In: Slavjanoveděnije, 1993, č. 4, s. 36.

1931	7 215 515	6 536 205	1 999 000
1932	3 799 622	4 626 365	1 250 770
1933	3 000 000	3 713 400	1 400 000
1934	3 950 000		
1935	3 000 000		
1936	3 100 000		
1937	2 800 000		

Na podstawie AMZV, f. II Sekce, k. 256a; SLÁDEK, Z.: *Russkaja emigracija v Čechoslovakii: razvitie „russoj akcii“*. *Slavjanovedenje*, 1993, č. 4, s. 36; PAVLENKO, M.: *Politika Československa k internovaným ukrajinským vojakom v rokoch 1919–1923*. *Historický časopis* 47, 1999, s. 63.

Jak widać, swój zenit akcja osiągnęła w 1924 r., od następnego roku stopniowo wyhamowując w ujęciu kwotowym.

Koordinatorem „ruskiej akcji“ był ówczesny wiceminister Václav Girsá – do 1934 r., a od tego czasu cała operacja weszła w fazę likwidacji. Piecza została powierzona Czerwonemu Krzyżowi, któremu przewodniczyła Alicja Masarykova, córka prezydenta.¹⁸ Oczywiście tylko część tych środków została rozdysponowana pomiędzy Ukraińców, ale nawet jeżeli założymy, co możemy chyba przyjąć, że była to co najmniej ich połowa, to będziemy mieli jakiś obraz sytuacji. Z przeprowadzonej kwerendy wynika, że także kancelaria prezydencka oraz Czechoślowski Czerwony Krzyż partycypowały w pewnym stopniu w owej akcji, dorzucając na zasadzie interwencyjnej pewne kwoty na określone potrzeby konkretnym osobom lub instytucjom.¹⁹

Międzywojenna Czechoślówacja stała się jednym z najważniejszych ośrodków ukraińskiej emigracji, będąc głównym ośrodkiem jej życia naukowego i kulturalnego, a także społeczno-politycznego. Dzięki temu zasłużyła sobie Praga, goszcząc sporo instytucji ze Wschodniej Galicji i Naddnieprza, na miano „tajnej stolicy Ukrainy w latach dwudziestych“.²⁰ Czechoślówacja nie szczędziła sił i środków na wsparcie emigracji, szczególnie w dziedzinie oświaty, co podkreślał jeszcze inny ukraiński badacz, Stefan Widniańskij. Bazował on na szczegółowych ustaleniach Symona Nariżnego.²¹ Aby ta opinia nie pozostała tylko zgrabną metaforą, spójrzmy na życie instytucjonalne ukraińskiego wychodźstwa w ČSR.

Od października 1921 r. funkcjonował na praskim gruncie, hojnie wspierany przez władze Republiki, Ukraiński Wolny Uniwersytet, który przywędrował nad Wełtawę z Wiednia (tam powstał istniejąc paralelnie obok „tajnego“ we Lwowie). Warto nadmienić, iż jego działalność

¹⁸ Ustalenia L. Harbulovej, słowackiej badaczki, w rozmowie z autorem oraz ŠAPOVAL, M.: *Mižnacional'ne stanovjšče ukrajins'koho narodu*. Praha 1935, s. 76–77.

¹⁹ AKPR, sygn. D 13718, zespół materiałów z lat 1923–1938, gdzie zostały udokumentowane różne formy pomocy dla emigrantów (dotacje, subwencje, interwencje); w obfitej korespondencji dominuje wymiana listów pomiędzy kancelarią a Ukraińskim Komitetem Społecznym. Też AKPR, sygn. D. 7290/25, wymiana pism pomiędzy Czechoślowskim Czerwonym Krzyżem (CCK) a władzami i filią CCK w Josefovie na temat pomocy internowanym 7. 8. 1925 i 11. 9. 1925, również sprawozdanie CCK z akcji pomocy ukraińskim i rosyjskim wychodźcom z 17. 2. 1923.

²⁰ OSADCZUK, B.: *Prague: secret capital of the life Ukrainians between the two World Wars*. In: *Russkaja, ukrajskaja i beloruskaja emigracija v Čechoslovakii meždu dvumja mirovymi wojnami*. Praha 1995, s. 42, cytujący opinię Wołodymyra Maraniuka z Wolnego Uniwersytetu Ukraińskiego w Monachium z 1983 r.

²¹ VIDŇANSKYJ, S.: *Ukrajinská emigrácia v medzivojnovom Česko-Slovensku*. *Historický časopis* 40, 1993, zv. 3, 1993, s. 377–384; NARIŽNYJ, S.: *Ukrajins'ka emihracija. Kul'turna pracja ukrajins'koj emihraciji miž dvoma svi-tovymy vijnamy*. Cz. I. Praha 1942.

jako tradycyjnej placówki naukowo-dydaktycznej, w wizji zaproponowanej przez rektora, prof. Ołeksandra Kolesę, była zwycięstwem nad koncepcją „uniwersytetu ludowego i otwartego“, lansowanego przez prof. Mychaję Hruszewskiego (członka Dyrektoriatu URL). Przenosiny uzgodnili prodziekan wydziału prawa, Wołodymyr Starosolskij, wraz doradcą Masaryka Jaromírem Nečasem. Finalizacja „transferu“ nastąpiła po negocjacjach z przedstawicielem rządu Janem Černým. Emigracyjna uczelnia posiadała tylko 2 fakultety: filozoficzny i prawniczy. Uniwersytet stał się centrum ukraińskiego życia naukowego na wychodźstwie. W jego „złoty“, dwudziestych latach egzystencji wydał ok. 300 prac naukowych, co bez wsparcia władz Czechosłowacji nie wchodziłoby w rachubę. W następnej dekadzie przyszły dla niego lata „chudsze“.²²

Inną ważną emigracyjną placówką naukową była Ukraińska Akademia Gospodarcza w Podiebradach, która powstała w 1922 r. Wśród rektorów znalazł się m.in. ekspremier URL, Borys Martos. Posiadała cztery fakultety: agronomiczno-leśny, inżynierski-chemiczny, inżynierski technologiczno-hydrrotechniczny oraz ekonomiczny. Podlegała do 1928 r. MZV, gdy opiekę przejęło MŠANO i od tego czasu dotację na szkołę systematycznie ulegały zmniejszeniu. Wśród studentów była całkiem spora grupa młodzieży galicyjskiej, której wyjazdom nie przeszkadzały nawet władze II Rzeczypospolitej. Na jej przykładzie dobrze widać pozytywny wymiar „ruskiej akcji“. Działalność Akademii żywo też interesowała polski wywiad.²³

Trudno pominąć w tej „wyliczance“ pozostałe placówki dydaktyczne i naukowe:

- 1) Ukraińską Wyższą Szkołę Pedagogiczną im. M. Drahoňanowa w Pradze, zwaną też Instytutem Pedagogicznym, która działała w latach 1923–1933 (zamknięta z przyczyn ekonomicznych, gdy Czesi szukali oszczędności);
- 2) Gimnazjum działające kolejno w Pradze-Modřanach, Řevnicach, a potem ponownie w stolicy; funkcjonowało od 1927 r.; a wśród jego kierowników był polityk zakarpacki, Stefan Augustyn (Agoston);
- 3) Ukraińskie Studium Sztuk Pięknych w Pradze, funkcjonujące w latach 1923–1930;
- 4) Ukraiński Wydział Socjologiczny, działający w latach 1925–1932, który powstał z inicjatywy znanego eserowskiego polityka i naukowca, Mykity Szapowała – owocem jego aktywności stały się liczne publikacje książkowe i czasopismo *Suspilstwo*; po jego zgonie instytucja praktycznie zamarła;
- 5) pośrednio też Szkoła Górnicza w Příbramie, czeska uczelnia, która w swoje podwoje przyjęła wielu Ukraińców.²⁴

Niewielkie skupiska emigrantów znalazły się też na Słowacji, szczególnie w jej części wschodniej, w Koszycach i Prešovie. Większość z nich pracowała w szkolnictwie, wspierając

²² VACEK, J.: *Institucionální základna ukrajinské emigrace v Československu v letech 1919–1945*. In: Veber, V. (ed.): *Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918–1945*. Praha 1993, s. 35–37; NA, f. Ukrajinské muzeum, k. 13, karton poświęcony częściowo transferowi Uniwersytetu z Wiednia do Pragi; również skład personalny w 1921 r.; k. 9, 14, 15 także poświęcone funkcjonowaniu uczelni i dotacjom płynącym ze strony władz.

²³ VACEK, J.: *Institucionální základna ukrajinské emigrace v Československu v letech 1919–1945*. In: Veber, V. (ed.): *Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918–1945*. Praha 1993, s. 37; CAW, f. O. II SG, sygn. I.303.4-5579, niemal całateczka poświęcona szkole podiebradzkiej, na tle rysującej się jej likwidacji w latach trzydziestych. Wśród materiałów także analityczne potwierdzające wysoki poziom szkoły i wagę dla wychowania kadr specjalistów.

²⁴ VACEK, J.: *Institucionální základna ukrajinské emigrace v Československu v letech 1919–1945*. In: Veber, V. (ed.): *Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918–1945*. Praha 1993, s. 38–40; BURIÁK, O.: *Ukrainian Sociological Thought in Prague: Process of Instrumentalisation and Development*. In: *Russkaja, ukrajinskaja i belorusskaja emigracija v Československu mežu dvumja mirovymi vojnami*. Praga 1995, s. 397–409; LEWANDOWSKI, K.: *Sprawa ukraińska w polityce zagranicznej Czechosłowacji*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1974, s. 246–248, 251–253.

przy okazji badania nad kulturą ludową. Mieszkało i tam wielu Rusinów, utożsamianych często z Ukraincami.²⁵ Szkoły i uczelnie nie wyczerpywały wcale problemu aktywności społecznej i kulturalnej ukraińskich wychodźców. Od 1923 r. działała Ukraińska Społeczność Historyczno-Filologiczna (m.in. O. Kolessa), a w 1925 r. zostało otwarte Muzeum Walki o Wyzwolenie Ukrainy, utrzymujące się głównie ze składek emigrantów zza Atlantyku. W jego zarządzie zasiadały takie osobowości jak Stefan Smal-Stockij, Iwan Horbaczewskij, Andrij Jakowliw, Dymytro Antonowicz. W 1948 r. jego zasoby zostały wywiezione do Moskwy a potem część zbiorów miała trafić do Kijowa, choć są również opinie, iż ich fragment znaleźć się miał na Słowacji. Od 1923 r. istniało też Ukraińskie Archiwum, założone przez Mykołę Hyrhorijewa, po którym kierownictwo przejął Michajło Obidnyj. Od 1932 r. występowało pod szyldem Ukraińskiego Gabinetu Historycznego (w 1948 r. wywiezione do Kijowa). Podlegało do 1939 r. czechosłowackiemu MZV, aby w dobie Protektoratu przejść pod MV. W latach 1926–1942 na ziemiach czeskich rozwinęło też działanie Ukraińskie Stowarzyszenie Przyjaciół Książki.²⁶ Całkiem sporo organizacji czy instytucji korzystało mniej lub bardziej z dotacji rządu Czechosłowacji. Niezależnie od nich akcja pomocy obejmowała też osoby prywatne: wdowy, chorych, inwalidów, naukowców potrzebujących stypendiów krajowych czy zagranicznych, o ile potrafili oni uzasadnić swoje potrzeby.

Na obszarze międzywojennej Czechosłowacji kwitło również swobodnie ukraińskie życie społeczno-zawodowe i polityczne. Ponownie lista będzie długa. Zapewne wypadaloby tę prezentację zacząć od Ukraińskiego Komitetu Społecznego, określanego często w źródłach ukraińskim skrótem UHK, powołany jak wiemy w 1921 r., z inicjatywy socjologa i eserowca Mykity Szapowała. W tym czasie założyciel UHK posiadał wręcz modelowe stosunki z rządem ČSR, będąc niemal jego „pupilem“. Ów naukowiec i polityk znad Dniepru, jednocześnie zdystansowany wobec Petlury, stał się wymarzoną partnerem. Gospodarze hojnie wspomagali UHK. Pod naciskiem rządu praskiego w 1925 r. został on przekształcony w tzw. Ukraiński Komitet w Czechosłowacji. Liderami oprócz Szapowała, którego pozycja uległa pomniejszeniu, byli Serhij Szeluhyn, Nikołaj Hyrhorijew, Mykoła Gałagan (Hałahan). Główny założyciel popadł w końcu lat dwudziestych w niełaskę kancelarii Tomáša G. Masaryka i rządu, wcześniej wyraźnie mu sprzyjających. Istotną rolę odgrywał tzw. Cezus, czyli Centralny Związek Ukraińskich Studentów, na gruncie praskim rozwijający skrzydła w latach 1922–1934. W założeniu miał koordynować działania ukraińskich żaków rozsianych po całym globie. Funkcjonowały tam również: Ukraińskie Stowarzyszenie Uczonych (Kost' Macijewicz) od 1932 r., Gmina Kubańskich Kozaków (Petro Makarenko) od 1921 r., Ukraińska Gmina Akademicka od 1919, Gmina Młodzieży Socjalistycznej Michajła Drahomarowa od 1922 r., Związek Obrony Ukraińskich Studentów od 1921 r., Ukraiński Związek Pedagogiczny w latach 1925–1930, Związek Ukraińskich Lekarzy w latach 1922–1940, Związek Prawników Ukraińskich (Rostisław Laszczenko) w latach 1922–1932, Związek Organizacji Inżynierów Ukraińskich w latach 1930–1939, Związek Kobiet Ukraińskich (Maria Omelczankowa) w latach 1923–1939. Działały

²⁵ HARBULOVÁ, L.: *Politická emigrácia z Ruska na východné Slovensko*. In: Harbulová, L. (ed.): *Ruská a ukrajinská emigrácia na východnom Slovensku v rokoch 1919–1945*. Prešov 2006, s. 9–24; MUŠINKA, M.: *Prínos ruskej a ukrajinskej emigrácie pre výskum ľudovej kultúry Rusinov-Ukrajincov východného Slovenska*. Harbulová, L. (ed.): *Ruská a ukrajinská emigrácia na východnom Slovensku v rokoch 1919–1945*. Prešov 2006, s. 25–41; ROMAN, M.: *Ukrajinskí emigranti na prešovských školách v období medzi dvoma vojnami*. In: Harbulová, L. (ed.): *Ruská a ukrajinská emigrácia na východnom Slovensku v rokoch 1919–1945*. Prešov 2006, s. 68–88.

²⁶ Porusza też NACHAJOVÁ, M.: *Po stopách fondov Ukrajinského múzea z Prahy*. In: Harbulová, L. (ed.): *Ruská a ukrajinská emigrácia na východnom Slovensku v rokoch 1919–1945*. Prešov 2006, s. 48–53. W tym artykule autorka sugeruje, że część zbiorów Muzeum Ukraińskiego pozostała na Słowacji i znajdowała się w Prešovie, a potem przewieziona została do Svidnika.

także stowarzyszenia sportowe i młodzieżowe: Sokol (Sokół) od 1922 r., Emigracyjny Związek Ukraińskich Skautów w latach 1930–1939 i Ukraiński Związek Siczowy w latach 1927–1939.²⁷

W latach 1922–1938 względną aktywność wykazywała Zagraniczna Delegacja Ukraińskich Demokratyczno-Socjalistycznych Partii Robotniczych. Jej członkowie wywodzili się głównie z Naddnieprza. Wśród liderów znajdowali się: Iwan Mazepa, ekspremier URL latem 1920 r. i Mykita Szapował. Po śmierci drugiego eserowcy ukraińscy usamodzielnili się (1932). Powołali wówczas Centralną radę Ukraińskich Partii Socjal-Demokratycznych. Próby zjednoczenia środowisk emigracyjnych nie powiodły się poza krótkim w sumie epizodem lat 1930–1932, gdy istniał Związek Ukraińskich Organizacji Emigracyjnych w Czechosłowacji.²⁸ Sprzyjający klimat znaleźli też początkowo radykalni ukraińscy nacjonałiści. Oprócz istniejącej od 1920 r. Ukraińskiej Wojskowej Organizacji (UWO), powołanej do życia właśnie w Czechosłowacji,²⁹ powstały tam inne drobniejsze stowarzyszenia. Były to: Grupa Ukraińskiej Młodzieży Nacjonalistycznej w 1924 r., Zjednoczenie Ukraińskiej Młodzieży Nacjonalistycznej założone w josefovskim obozie w 1922 r., z którego wyodrębnił się zdominowany przez Haliczan własny Ukraiński Związek Młodzieży Nacjonalistycznej (1924), oraz Legia Ukraińskich Nacjonalistów, powołana do życia w Podiebradach, w wyniku połączenia Ukraińskiego Zjednoczenia Narodowego i Związku Ukraińskich Faszystów, działająca w latach 1925–1929. W gronie liderów tej ostatniej znajdowali się Mykoła Ściborski i Jewhen Malenjuk. U schyłku dekady znalazły się wszystkie w szeregach OUN. Głównymi ośrodkami ruchu nacjonalistycznego były: Praga, Brno i Podiebrady. Na terenie ČSR wychodził też organ nacjonalistów spod znaku UWO – Surma (od 1927 r.). Władze czechosłowackie długo tolerowały aktywność nacjonalistów.³⁰

Głównie petlurowców skupiały Wszchukraińska Rada Powstańcza (1921–1923) pod przywództwem Wołodomyra Biłus-Szewczenki, Związek Byłych Wojaków funkcjonujący w Podiebradach pod kierownictwem inż. Wasyla Porochoy i prof. Andreja Zatońskiego oraz Klub Republikańsko-Demokratyczny, którym kierował Maksym Sławiński, prowadzący wcześniej misję URL w Pradze.³¹ Ludzi związanych z obozem URL nie brakowało oczywiście wśród pracowników wymienionych wyżej instytucji naukowych i społecznych. Na czeskiej ziemi znalazła się też pewna grupa monarchistów – zwolenników Hetmanatu, czyli Skoropadzkiego, rezydującego w Berlinie. Ich reprezentowały: powstały w 1926 r. Związek Właścicieli Ziemi (przewodzący mu Lipiński i Wasyl Maruszka), stanowiący filie podobnego z Berlina, Związek Zaporozców, kierowany przez gen. Omeljanowicza-Pawlenkę, który w latach trzydziestych połączył się z UNKOTO, oraz od 1922 r. Ukraińska Organizacja Narodowych Konserwatystów (pod kierownictwem płk. Borysa Hrynjuka z brygady Krausa) zwana potem Unią Ukraińską.³²

²⁷ AKPR, sygn. D. 13718, wiązka (faktycznie nowa teczka) 5, korespondencja UHK z rządem ČSR i kancelarią prezydencką z lat 1921–1929, od powołania Komitetu do ustąpienia Szapowała. Bardzo obszerna prezentacja z analizą postaw emigracyjnych organizacji znajduje się w cytowanym już opracowaniu (przypis 12) w VHA, f. HŠ, ZO, s. 9–56, 67–94.

²⁸ VACEK, J.: *Institucionální základna ukrajinské emigrace v Československu v letech 1919–1945*. In: Veber, V. (ed.): *Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918–1945*. Praha 1993, s. 45.

²⁹ Patrz rozdział 2, przypis 88. W Czechosłowacji i Niemczech wydawany był organ UWO *Surma*, ukazujący się od 1927 r. MIRČUK, P.: *Narys istoriji OUN*. Tom I. 1920–1939. München – New York – Toronto 1958, s. 34.

³⁰ Tamże, s. 34, 66–68, 70–71, 73.

³¹ TEJCHMANOVÁ, S.: *Politická činnost ruské a ukrajinské emigrace v Československu v letech 1920–1939*. In: Veber, V. (ed.): *Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918–1945*. Praha 1993, s. 11–12.

³² Tamże.

Oddajmy głos jednemu z czołowych aktywistów UWŃ, a potem i OUN. Jego zdaniem w latach przede wszystkim dwudziestych Praga stała się ważnym ośrodkiem emigracji, „ponieważ nie tylko w kraju trwała walka z okupantem [czyli Polską], ale i dlatego, że tutaj żyło wolne społeczeństwo i w dodatku ukraińska emigracja cieszyła się wszechstronną pomocą czechosłowackiego rządu z racji, że Czechosłowacja posiadała trochę Ukraińców na swoich obszarach“.³³ Podsumowując ten fragment pracy poświęcony zapoczątkowaniu i rozwinięciu „ruskiej akcji“, niezależnie od wątpliwości związanych z jej nazwą należałoby stwierdzić, że co najmniej w dekadzie lat dwudziestych Czechosłowacja i jej stolica stała się co najmniej odpowiednikiem Paryża dla polskich wychodźców w pierwszej połowie XIX w.

Summary

Mezi konfrontací a nápravou v polsko-československých vztazích. „Usychající“ československo-ukrajinské přátelství. Léta 1921–1931 I.

Předkládaná studie sleduje období dvacátých let, kdy se po skončení konfliktu o Těšínsko postupně normalizovaly československo-polské vztahy. To znamenalo také zmenšení zájmu československé vlády o státoprávní snahy Ukrajinců, zejména na západní Ukrajině, která se ocitla pod polskou nadvládou. Československá republika nicméně v rámci tzv. ruské akce podporovala ukrajinskou emigraci v Československu, zejména vzdělávání její mladé generace.

³³ MARTINEC, W.: *Ukrajins'ke pidpillja*. München 1949, s. 144–148.